

SELÇUKLU DÖNEM RESİM ÇALI MALARI

Abdurrahman DEVEC *

ÖZ: Selçuklu döneminde, İslam sanatı alanında, daha öncesinde rastlanmayan gelişmeler yaşanmıştır. Selçuklu sanatı sadece İran'ı değil, aynı zamanda diğer İslam ülkelerini de derinden etkilemiş ve İslam sanatının ana çizgisi ile, kalıcı örneklerin oluşmasında büyük rol oynamıştır. Büyük İslam filozoflarının ve bilginlerinin yetiştiği bu dönemde resim üzerindeki yorumlar da yeni bir boyut kazanmıştır. Genel olarak Selçuklu resim sanatını şu bölgelerde ve şehirlerde aramak gerekir. Horasan, Rey- Kaşan, Bağdat, Konya, Diyarbakir, Musul, Şam, Halep... Bunların ortak temelleri olduğu hâlde birbirinden farklılaşan tarzları da bulunmaktadır. İlk İslam minyatürleri Selçuklu döneminde Horasan'da görülmüştür. Horasan'da hazırlanan kitapların en önemlilerinden biri Semek Ayyar'dır. Büyük Selçuklu devletinin kurucusu Tuğrul Bey'in 1055'te Bağdat'a girerek Sultan unvanını alması, Selçuklu sanat ve kültürünün bu bölgede yayılmasının başlangıcıdır. Bağdat'ta resimlenmiş el yazmaları arasında Yunancadan Arapçaya çevrilen Kitâbü'l-Haşâyiş (Materia Medica), Hintli Beydaba'nın Kelile ve Dimne'si ile Harirî'nin Makamât'ı sayılabilir. Büyük Selçuklu döneminde kitap yapmak ve onu resimlendirmek yaygın hâlde gelmiştir. Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr'un yazarı Ravendî'nin ifadesine göre Arslan oğlu Tuğrul döneminde sanatçıların rahat bir hayatı vardı. Anadolu Selçuklu dönemine ait minyatürlü yazma örnekleri ise XII. ve XIII. yüzyıllardan kalmadır. Kitâbü'l-Haşâyiş, El-hiyel el-hendesiyeh, Süverül-Kevâkibi's-Sabite, Varka ve Gülşah ile Tezkire isimli el yazmaları bunların en önemlileridir.

Anahtar Sözcükler: Minyatür, Selçuklu, Selçuklu Minyatür, Selçuklu Sanatı

PAINTING WORKS OF SELJUK PERIOD

ABSTRACT: In Seljuk period, Islamic art experienced unprecedented developments. Seljuk art affected not only Iran but also other Islamic countries, as well, and the base line of Islamic art played a great role in the creation of long lasting examples. In this period when great Islamic philosophers and scholars, interpretations on paintings gained a new dimension. In general, Seljuk painting art should be searched in Khorasan, Rey- Kasan, Bagdat, Konya, Diyarbakir, Mosul, Damascus, Aleppo... There regions and cities have common basis, but also styles differentiating from each other. The first Islamic miniatures were observed in Khorasan in Seljuc Period. One of the most important books prepared in Khorasan is Semek Ayyar. Tughril Beg, the founder of Great Seljuk Empire, captured Baghdad and attained Sultan title, which is the beginning of Seljuk art and culture expansion to the region. Illustrated manuscripts in Baghdad include Kitâbü'l-Haşâyiş (Materia Medica), which was translated from Greek to Arabic, Kelile and Dimne by Indian Beydaba and Makamât by Harirî. Making books and illustrating them

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Grafik Tasarım Bölümü.
rahmandevceci@gmail.com

became common in Great Seljuk period. According to the statement of Ravendi, the author of *Râhat-üs-Sudûr* and *Âyet-üs-Sürûr*, artists had comfortable life in the Tughril period, the son of Arslan Beg. On the other hand, manuscript samples with miniatures from Anatolian Seljuk period date back to 12th and 13th centuries. The most important examples are *Kitabül-Haşâyîş*, *El-hiyel el-hendesiyeh*, *Süverül-Kevâkibi's-Sabite*, *Varka*, and *Gülşah* and *Tezkire*.

Keywords: Miniature, Seljuk, Seljuk Miniatures, Seljuk Art

Giri

slam'dan Sonraki Türk Resmi Çalı maları

slam resim sanatı minyatür ile bilinmektedir. slam dünyasında tasvire yönelik tepkinin kısmen minyatürü geli tirdi i ve yeni üslupların ortaya çıkmasına neden oldu u, bu resim anlayı ının yazı sanatıyla birlikte slam sanatlarındaki tasvir yasa ndan do an bo lu u doldurmaya çalı tı ı gözlenmektedir. Minyatürün perspektif, derinlik, oranlama ve ayrıntı içermeyen, realizmden uzak bir anlayı la yapılmı olması slam inanı nı pek rahatsız etmemi ve minyatür yapımına toleransla bakılmı tır.¹ Bu durumda ilk dönemlerde Müslüman sanatçılar, din adamlarının tepkilerini üzerlerine çekmemek için insan figürüne muhafazakâr bir tarzda yakla mı lardır.

slam sanatına minyatürün Türkler eliyle girdi ini söylemek mümkündür. Uygur Türklerinde görülen resim sanatının özellikleri itibariyle minyatürlerle büyük benzerlik ta ımı ve dolayısıyla söz konusu resimlerin, slam sonrası Türk ve erken slam sanatında ortaya çıkacak minyatürlere kaynaklık etmi tir. Mevcut bilgi ve belgeler, minyatür sanatının ilk örneklerini Karahanlı ve Gazneli dönemlerinden sonraya, Büyük Selçuklular dönemine tarihlese de, Selçuklu öncesi döneme ait kaybolmu bazı minyatür örneklerinin mevcudiyeti muhtemeldir.

Minyatür sanatı, Selçuklu devlet adamlarının emrinde çalı an Uygur yazıcıların eliyle önce ran'a, daha sonra da Abbasi hilafetinin merkezi Ba dat'a ta ınmı tır².

Selçuklu Dönemindeki Geli meler

Selçuklu döneminde, slam sanat alanında, daha öncesinde rastlanmayan geli meler ya amı tır.

¹ Y. Can- R. Gün, *Türk slam Sanatları ve Esteti i*. (2. bs.). Kayıhan Yayınevi, stanbul, 2011, s. 277.

² Y. Can- R. Gün, *age.*, s. 277.

Selçuklu sanatı sadece İran'ı değil, aynı zamanda diğer İslam ülkelerini de derinden etkilemiş ve İslam sanatının ana çizgisi ile kalıcı örneklerinin oluşmasında büyük rol oynamıştır³.

Selçuklu sultanları, sanatın hükümdarlara ait ve dinin hizmetinde olduğunu savunmuşlardır⁴. Büyük İslam filozoflarının ve bilginlerinin yetiştirilmesi bu dönemde resim üzerindeki yorumlar da yeni bir boyut kazanmıştır.

Selçuklular, gelenekçi İslam ilimlerinin özetlendiği ve idarecilerinin eğitildiği medreselerin inşaat edilmesine güçlü bir destek vermişlerdir. Tasavvufu, yani İslami mistisizmi önemsemişlerdir. Hatta bazı sultanlar ve idareciler önemli Sufileri özel danışmanları olarak seçmişler ve bu durumun gelenekçi İslam'ın örgütlerinde içsel bir unsur hâline gelmesi için çaba göstermişlerdir. Orta Çağ'ın önde gelen Müslüman entelektüel ve âlimi Gazali, Selçuklu idaresi altında Sufilik ve Sünniliğin bir sentezini ortaya çıkarmış, böylece gelenekçi İslam'a ılımlı bir tasavvuf unsurunun katılmasını sağlamıştır⁵.

Selçukluların siyasi, dinî ve kültürel mirası son derece zengindir. Selçuklu öncesi ve sonrası dönem arasında çarpıcı bir tezat vardır. Onuncu ve on birinci yüzyıllar boyunca doğu İslam dünyasında küçük İran ve Arap hanedanları giderek zayıflayan halifeliye karşı güçlenmişlerdir. Gelenekçi İslam, bazı aykırı akımları kendi içine almak, diğerlerini de ortadan kaldırmak suretiyle iyice kuvvetlenmiştir. Bu durum, temelde Gazneli Türk ve Selçuklu hanedanları sayesinde gerçekleşmiştir⁶.

Türk minyatür sanatının 13. yüzyıla kadar olan gelişimini gösteren örneklerin bir çoğuna ne yazık ki kaybolup gitmiştir. Elimize ulaşan ilk resimli kitaplar ise Selçuklu dönemine aittir.

Genelde Türk resim sanatının gelişimini göstermek için böyle çizgi çizebiliriz: Resimli kitap sanatı Batı Türkistan'da gelişmiş Selçuklu emrinde çalışan Uygur yazıcıları eliyle İran bölgesine girmiştir. Batı'da yayılarak Avrupalıların Batı'da yayılması diye andıkları çizim böylelikle açılmıştır.

³ Katli- Margarita- Hamby- Loei, *Honar-e Selçugi ve Harezmi*, Çev. Yaghub Ajend, Movla Yayınevi, Tahran, 1376, s. 186.

⁴ A. Pope, *Ahkarhaye Honare İran*. Çev. Perviz Natel Hanleri, İlmî ve Ferhengî Yayınevi, Tahran, 1384, s. 32.

⁵ R. Hillenbrand, *İslam Sanatı ve Mimarlığı*. Çev. Çiğdem Kafescioğlu, Homer Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 89.

⁶ R. Hillenbrand, *age.*, s. 89.

“Selçuklu” sanatının kronolojisini siyasi olayların akışı ile ilişkilendirmek de zordur. Tarzların gelişiminde izlenen ritim, hanedanların değişim ritmi ile örtümez⁷.

Genel olarak Selçuklu resim sanatını bu bölgelerde ve şehirlerde aramak gerekir. Horasan, Rey- Kaşan, Bağdat, Konya, Diyarbakır, Musul, Şam, Halep... Bunların ortak temelleri olduğu hâlde birbirinden farklı olan tarzları da bulunmaktadır.

Horasan’da Resim Sanatı

İlk slam minyatürleri Selçuklu döneminde Horasan’da görülmüştür⁸. Horasan’da hazırlanan kitapların en önemlilerinden biri Semek Ayyar’dır (12. yy.). Bu kitabın bir nüshası Bodleian Kütüphanesinde bulunmaktadır. Kitabın yazarı Feramerz b. Hodâdâd b. Abdollah Katib Ercânî, halk içindeki *Semek Ayyar* hikâyelerini onun rivayetine göre yazdığı için “Sadık Bin Abi-Ebulkasım İrazî”yi bu kitabın yazarı olarak bildirmiştir⁹. Bu yazma Horasan Selçuklularının minyatürlerini tayin etmek konusunda isabetli bir ayırt etme imkânı sağlamaktadır. Çok renkli elbiseleri, uzun örgülü saçları (Orta Asya kültürüne göre) ve taca benzeyen balmıkları ile görülen kadınlar, doğrudan doğruya çiniler üzerindeki simaları hatırlatmaktadır (bk. Resim 1). Tezyini kompozisyonların tercihen kullanılması, suların, ağaçların, kuşlarla çalıların vaziyeti gibi teferruat da gözden kaçmayacak şekilde aydındır¹⁰.

Selçuklu–Bağdat Çıkmışı

Büyük Selçuklu devletinin kurucusu Tuğrul Bey’in 1055’te Bağdat’a girerek Sultan unvanını alması, Selçuklu sanat ve kültürünün bu bölgede yayılmasının başlangıcıdır. Fıfırlı ve sayıları pek az olan erken devir Selçuklu üslubundan iyi fikirler veren resimler günümüze ulaşmıştır. Bunların en belirli özelliği Selçukluların o zamanki hayatını, tiplerini, kıyafetlerini savaş sahnelerine varıncaya kadar realist bir görüşle canlandırmasıdır. Fakat minyatür olarak Selçuklu üslubunu gösteren eserler ancak 12. yy. sonundan itibaren zamanımıza gelebilmiştir¹¹.

İslam sanatının ilk güzel minyatür örnekleri Bağdat çevresinde verilmiştir. Ortaçağ el yazması kitap geleneğinin hükümler sınıfının teknik ve desteleriyle birlikte dikkate alınır, minyatür sanatının ilk güzel örneklerinin Bağdat çevresinde verilmiş olmasını anlamak kolay olacaktır. Bağdat’ta resimlenmiş el yazmaları arasında Yunanca’dan Arapça’ya çevrilen *Kitâbü’l-Ha’âyi* (Materia Medica), Hintli

⁷ *age.*, s. 91.

⁸ S. K. Yetkin, *İslam Sanat Tarihi*, Güven Basımevi, Ankara, 1954, s. 157.

⁹ http://fa.wikipedia.org/wiki/سَمَك_اَيَّار

¹⁰ S. K. Yetkin, *age.*, s. 157.

¹¹ O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Yayınevi, 5. basım, İstanbul, 1999, s. 364.

Beydaba'nın *Kelile ve Dimne*'si ile Harîrî'nin *Makamât*'ı ve *Kitâb el Baytara* sayılabilir. Batılılar Ba dat'ta geli en bu minyatür anlayı ına Ba dat Çı ır ır ismini vermişlerdir. Ba dat ç ı ır ır, aslında Selçuklu minyatür anlayı ının bir ekolüdür.

Kitâbü'l-Ha âyi (Materia Medica): Dioskorides'in *De Materia Medica* adlı tıp botani i Yunancadan Arapçaya *Kitâbü'l-Ha âyi* olarak çevrilmiş tir. 2. yüzyılda iKilikya'da Anazarba'da ya amı bir hekim olan Dioskorides'in bu eserinin bugün bilinen 13 islami çevirisi mevcuttur. Bunlardan en eskisi H. 475/M. 1083 tarihini ta ıyan "Leiden nüshası"dır. Bu 13 nüshadan Londra British Museum ile Topkapı Sarayı'nda III. Ahmed ekitaplı ı'nda 2147 envanter numarasıyla kayıtlı iki eser Memlûklara, di erleri Selçuklulara aittir¹².

Kitâbü'l-Ha âyi 'in 1222'de Abdullah ibn el-Fazıl tarafından resimlenmiş bir nüshası özellikle dikkate de er. laç hazırlayan hekimleri, ameliyat yapan cerrahları gösteren bu resimlerde do a manzaralarına bir ya da iki sembolik a açla de inilmiş tir (bk. Resim 2)¹³.

Kitâb el Baytara (TSM, III Ahmed Kitaplı ı 2115): S.K. Yetkin'e göre "Selçuklu ç ı ır ırının bir kolu"¹⁴ saydı ı 13. yüzyıl Ba dat kaynaklı minyatürlü yazmalar içinde yer alan en önemli eserlerden birisi, Ahmed ibn el-Hüseyin ibn el-Ahnaf'a atfedilen ve atçılık ve baytarlık üzerine olan *Kitâb el Baytara*'dır¹⁵.

Eserin çevrildi i Yunanca kitabın 15. yüzyıldan daha eski örne i kalmadı ından bu slâmi nüsha büyük öneme sahiptir. Eserin bilinen dört nüshası, stanbul Topkapı Sarayı Müzesi; Fatih ve Ayasofya Koleksiyonları ile Kahire Milli Kitaplı ı'nda mevcuttur. Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmed Kütüphanesi'nde 2115 numara ile kayıtlı olan nüsha 1210 yılında Ali bn Ha an bn Hibetullâh tarafından kopya edilmiş tir. Kitaptaki minyatürler çerçevesiz bir ekilde metnin arasına gelmiş tir. Ço unlukla otlu, ye il bir zemin üzerinde yapılan çe itli at, seyis ve at ko turan ki ilerinin tasvirleri, resimlerin konularını olu turmuş tur (bk. Resim 3)¹⁶.

Kelile ve Dimne: bnül Mukaffa tarafından Arapça'ya çevrilen Hintli Beydeba'nın *Kelile ve Dimne*'si (1220), MÖ 1. yy. civarında ya adı ı sanılan

¹² Seyfi Ba kan, *Ba langıcından Cumhuriyet Dönemine Kadar Türklerde Resim*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2009, s. 53.

¹³ S. K., Yetkin, *slam Ülkelerinde Sanat*, Karaca Ofset Basımevi, stanbul, 1974, s. 191.

¹⁴ S. K. Yetkin, *age.*, s. 157.

¹⁵ Yurdaydın, H. G., "Ba langıcından XIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar Müslüman Minyatürü", *Yıllık Ara tırmalar Dergisi* II. A. Ü. İlahiyat Fakültesi, Türk ve slam Sanatları Tarihi Enstitüsü, s. 191; G. nal, *Türk Minyatür Sanatı- Ba langıçtan Osmanlıya Kadar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı: 63 Ankara, 1995, s. 28.

¹⁶ Seyfi Ba kan, *age.*, s. 58.

Beydeba tarafından yazılmıştır. Fabl tarzında hikâyelerden oluşan öretici ve eğitici bir eserdir.

Beydaba'nın ya da adı zaman hakkında birçok farklı görüş bulunmakla beraber, kitabın Dep elem isimli bir Hint hükümdarı zamanında yazıldığı sanılmaktadır. Eserin hükümdara sunulduğu ve hükümdara bir tür tavsiye ve nasihat niteliğinde olduğu öne sürülmüştür.

Fabl türünün ilk ve en önemli örneklerinden olan *Kelile ve Dimne*'deki hikâyeler siyasetten erdeme kadar, birçok farklı konuyu ele almıştır. Eser adını ilk bölümündeki bir hikâyenin kahramanı olan iki çakaldan almıştır; “doğrunun ve dürüstlüğün” simgesini “Kelile”, “yanlığın ve yalanın” simgesini “Dimne” temsil etmektedir¹⁷.

Kelile ve Dimne sanatçısı hayvan tasvirlerini sade ve öyküsel bir yöntemle betimlemiştir. Renkli zeminler üzerinde, Konuları anlatırken realist bir tavır kullanması dikkat çekmektedir¹⁸.

Harirî'nin Makamât'ı (M. 1222- 1237: H. 619-634 / Diyarbakır): Bu kitap gerçek hayattan alınan hikâyelerden ibarettir. Ebu Zeyd o hikâyelerin kahramanıdır. Eser de iki yıllarda birkaç kez resimlendirilmiştir. O nüshaların en eskilerinden biri Paris ulusal kütüphanesinde saklanmaktadır. Resimler genelde bir yüzeyde arka plansız ve manzarasız yapılmıştır. Çiçekleri gerçeklerini yansıtmamaktadır¹⁹.

Büyük Selçuklu (1040- 1157)

Bu dönemde kitap yapmak ve onu resimlendirmek yaygın hâle gelmiştir. Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr'un yazarı Ravendî'nin ifadesine göre, Arslanolu Tuğrul döneminde sanatçıların rahat bir hayatı vardı. Her bir hattatın on yerde, kendine ait çalınma yeri bulunuyordu²⁰.

Bu yüzyıllarda görsel sanatlarda üretilenler yalnızca nicelik olarak bile bir sıçrama teşkil ederler. Sayılarının artması ile biçimlerin standartlaşması da bunda bir etkidir- sanat hâmilinde bir genişleme de gözlemlenir. Sanat hâmilini artık yalnızca saraya bağlı değildir; muhtemelen ekonomideki canlılığın, buna bağlı olarak şehirlerin zenginleşmesiyle mesinin bir ifadesi olarak, popüler bir boyutu da vardır.

¹⁷ M. Selim Pek, “Arap Edebiyatında Fabl Türü”, *Nüsha- arkiyat Ara tırmaları Dergisi*, Sayı 35, 2012/II, s. 84.

¹⁸ Seyfi Bakan, *age.i*, s. 60.

¹⁹ S. A. erifzadeh, *Tarih-e Negareri Der ran*, Hovze Honeri Yayınevi, Tahran, 1375 .., s. 67.

²⁰ S. K. Yetkin, *slam Sanat Tarihi*, s. 157.

Demek ki bu sanat, bize çağın toplumunun ve bu toplumun zevklerinin bir kesitini sunar²¹.

Büyük Selçuklu sanatının geliştirdiği alan, genellikle modern İran'ın sınırları içinde kalan bölge olarak kabul edilir; çünkü Büyük Selçukluların güç merkezi olan alan burasıdır. Ancak bu siyasi sınırların dışında kalan alan aslında daha geniştir²².

Bazı Selçuklu hükümdarları otorite kurdukları alanları batıya ve kuzeydoğuya doğru genişletmişlerse de, bu alanlar üzerindeki hâkimiyetleri pek sağlam olmamıştır. Ayrıca, bu dönemde Suriye ve Irak'taki görsel sanatlar kendi yollarını izlemişler ve buralarda yerel gelenekler önemli bir rol oynamıştır.

Selçuklu sanatının İslam sanatı bağlamında önemi, İran'ın hâkim rolünü belirgin kılmıştır. Bu durum Geç-Orta Çağ İslamı'nın Avrupa sanatı için oynadığı önemli role benzetilebilir. Aynı zamanda, İran sanatında sonraki yüzyıllarda görülecek gelişmeler de bu dönemde belirginleşmiştir. Bu sanatın etkisi bu dönem boyunca, ya Selçukluların kendileri, ya da halefleri olan hanedanlar sayesinde, Suriye'den Hindistan'a uzanan geniş bir bölge içinde hissedilmiştir²³.

Kühnel'e göre 12. ve 13. yüzyılların bilinen minyatürleri arasında İran menşeli olanları ayırt etmek için seramikler üzerindeki resimlere, sonra Farsça yazmalara, nihayet tipik İranlı karakterlerle birbirini takip ederek gelişen özelliklere bakmak gerekir²⁴.

Rey ve Kaşan'da yapılan resimlerle o dönemde yapılan seramikler üzerindeki resimler arasında büyük benzerlik bulunmaktadır. Genelde Büyük Selçuklu yazmalarının resimleri, kırmızı, bir zemin ile metinden ayrılır. Bu renkli zeminin kullanılması, Selçuklu minyatürlerinin özelliğini teki eder.

Büyük Selçuklu dönemi Türk, İslam ve İran sanat tarihi açısından en önemli dönemlerden biridir. Nizamî, *Hamse* adındaki şaheserini bu dönemde yazmıştır. Bu dönemde mimari, madencilik ve seramik işleri zirveye ulaşmıştır. Büyük olasılıkla resim sanatının değişik türleri üzerinde de bu dönemde ilerlemiştir ancak sadece birkaç parça duvar resmi ve birkaç musavver yazı elimize ulaşmıştır ki bunlar bize o dönem hakkında yeterli bilgi verememektedir²⁵.

²¹ Hillenbrand, *İslam Sanatı ve Mimarlığı*. Çev. Çiğdem Kafescioğlu, Homer Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 92.

²² Hillenbrand, *age.*, s. 91.

²³ *age.*, s. 92.

²⁴ Yurdaydın, H. G., *age.*, s. 185'ten naklen bk. Ernest Kühnel, *History of Miniature Painting and drawing, A Survey of Persian Art*, III, P. 1830.

²⁵ R. Pakbaz, *Nagga-i-e İran Az Dirbaz Ta Emruz*, Zerrin ve Simin Yayınevi, Tahran, 1380, s. 55.

Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr, Suvar-el-Kevakıb-es-Sabita, Enderznâme, Kitâbü'l-Aganî bu dönemin önemli musavver kitaplarıdır.

Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Râvendî'nin 1203 yılında yazmaya başladığı eser iki ya da üç yıl sonra tamamlanmıştır. Büyük olan Selçuklularının tarihini içeren eserde 2.799 beyit yer almaktadır. Bu beyitlerin 511'i bizzat eserin müellifine aittir. Müellifin eserini resimli kitap yapmak isteyen müellif, hattat Zeynel-Mahmud'a yazıları yazdırmıştır, Nakka Cemal Safahânî'ye ise her beytin tepesinde beytin suretini çizdirmiştir.

Suvar-el-Kevakıb-es-Sabita: Hasan Abdurrahman bin Ömer el-Sûfî, *Suvar-el-Kevakıb-es-Sabita* adındaki risaleyi, Fahrüddeve Deylemî için yazmıştır. Risale kitap şeklinde hazırlanmıştır. 984. yılda hazırlanan bu eserde ustaca çizilen 48 astronomik tasvirin yanı sıra, Fahrüddeve Deylemî'nin ve kitap yazarı Sufî'nin de resimleri bulunmaktadır²⁶. Müneccim olarak bilinen Sufî aynı zamanda başarılı bir ressamdır. Kitabın resimlerini bizzat kendisi çizen Sufî, gökteki takımyıldızlarını akrep, avcı, boğa v.s. burçları olarak betimlemiştir²⁷. Andromeda (Zincirli Kız) Galaksisi'yi de ilk olarak o bulmuştur, kayda geçirmiştir ve risalesinde resmini de çizmiştir (bk. Resim 4).

Enderznâme: Büyük Selçuklulardan kalan bir musavver kitaptır. Kabus Bin Voğrı tarafından 1090 yılında hazırlanan Enderznâme adlı bu kitap, Amerika'da Sinsiaî Müzesinde korunmaktadır. Christian Prayer'e göre 1087-1090 yılları arasında Cürcan'da yazılıp resimlenen bu kitap, belki de o dönemin en eski minyatür kitabıdır²⁸.

Kitâbü'l-Aganî: Selçuklu döneminde resimlendirilmiş diğer önemli bir kitaptır. Mohammad Amevî Gorî tarafından yazılan bu kitap, cahiliye döneminden başlayarak Abbasi döneminin başına kadar (H. 3. yy.) Arap müelliflerin, hikâyelerini, musîkî sözlerini ve mitoslarını içinde bulunduran bir ansiklopedidir²⁹.

Selçuklu ehnamesi: İmdiye kadar bulunan en eski ve en ünlü ehname nüshalarından biri, Selçuklu dönemine aittir. İranlı araştırmacı Mehdi Garrevî İran'da bulunan bu nüshaya "Kama ehnemesi" adını vermiştir. 23X29 cm boyutu olan 309 sayfalı bu kitapta 45 resim bulunmaktadır. Bu eserde Sultan Mahmut Gaznelî'nin Sarayındaki olayları, Skender ve Dara gibi destansı kahramanları gösteren resimler yer almıştır³⁰.

²⁶ S. A. Erifzadeh, *age.*, s.76.

²⁷ bk. http://fa.wikipedia.org/wiki/عبدالرحمان_صوفى

²⁸ S. A. Erifzadeh, *age.*, s.76.

²⁹ bk. <http://fa.wikipedia.org/wiki/الآغانى>.

³⁰ S. A. Erifzadeh, *age.*, s.77.

Seramikler Üzerindeki Resimler

Selçuklu dönemi resim sanatının önemli bir parçasını çini-seramikler üzerindeki resimler olmaktadır. Sadece çiniyi süslemek amacıyla yapılmayan bu resimler aynı zamanda tam bir resmin özelliklerini taşımaktadır. Selçuklu döneminde seramikleri üzerindeki resimler yuvarlak yüzlü sade figürleri, kompozisyonu, tezyini açları ve çiçekleriyle o dönemdeki kitapların resimleriyle o kadar benzerlik gösterirler ki bunların hepsini aynı ressamın yaptığı düşünülmektedir. Ressamları, bir tabak veya bir kâsedeki açık yere göre uygulamalarıdır. Resim 5'te Minaî seramik kâse üzerinde kalabalık bir savaş alanı gösterilmektedir ve iki ordu karşı karşıya gelmiştir. Sol tarafta kale, sade çizgilerle stilize edilerek çizilmiş olup tabak kenarları bile bırakılmamıştır. Tabak kenarı daha yakın olduğu için oradaki motifler tabanın içine göre daha küçük yapılmıştır. Figürler, uzun saçları, sakalları ve yuvarlak yüzler ile Büyük Selçuklu dönemi özelliklerini taşımaktadır [Washington Freer Gallery of Art, 43.3]³¹.

Anadolu Selçuklu Resmi

Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu hızla Türkle meyletilmiştir. Anadolu'nun değişik yerlerine dağılan Türk komutanlar farklı yerlerde ilk Türk beyliklerini kurmuşlardır. Türk beylikleri, Anadolu'nun Türkleleşmesine önemli katkı sağlamışlardır. Başta Erzurum, Erzincan, Sivas, Kayseri, Mardin ve Diyarbakır olmak üzere birçok kent, bu dönemde önemli bir kültür, ticaret ve sanat merkezi haline gelmiştir³².

Anadolu resim sanatı, Horasan Selçukluları, Büyük Selçuklu döneminde yapılmış çini ve seramikler üzerinde ve kitap yapraklarındaki resim geleneğinin devamı olarak bilinmektedir. Hatta Bazı Anadolu minyatürlerinde az da olsa Sasani biçim ve figür özellikleri bulunur. Aynı zamanda Bizans resminin üç boyutluluk arayışları, bu dönemin resimlerinde gözden kaçmaz³³.

Bu dönem minyatürlerinin önemli bir kısmı, Artuklu emirlerinin himayesinde Güney Doğu Anadolu merkezlerinde yapılmıştır. Bir diğer önemli minyatür merkezi ise Konya'dır. Anadolu Selçuklu dönemine ait minyatürlü yazma örnekleri, 12. ve 13. yüzyıllardan kalmadır. *Kitabül-Haâyi*, *Fî M'rifet El-hiyel el-hendesiyeh*, *Suvar el Kavâkib es-Sabite*, *Varka ve Gülâh* ile *Tezkire* isimli el yazmaları, bunların en önemlileridir.

³¹ <http://vista.ir/article/302150>.

³² www.kulturelbellek.com/anadolu-selcuklu-sanati.

³³ Seyfi Bâkan, *age.*, s.56; D. Piper, (Ed.), *The History of Art: II The Random House Library of Painting and Sculpture*, Volume 3. Random House- New York, 1981, s. 26.

Nesih Yazılı Minyatür: Anadolu Türk minyatür sanatının başlangıcına ait, sayıları az olmakla beraber, bazı karakteristik yazılar kalmıştır. 1271-72 tarihlerinde Aksaray ve Kayseri’de hazırlanmış bilinen yazarının ve nakkaşının kendisini Sivashlı olarak gösterdiği 146 yapraklı nesih yazılı minyatürlü bir yazma (Paris. Bib. Nat. Persan 174) ilgi çekicidir. Yazarı ve ressamı İbn-el-Sicistânî olarak bilinen bu kitap, üç bölümden ibaret olup birinci ve ikinci bölümde yazar kendini, üçüncü bölümde ise bilimleri, İslam dünyasında yaptığı gezileri vs. anlatır. 671’de (1272) Kayseri’de yazılan Munis-el-havarif adlı son bölümde, Nasır-el-Rammal el-Saafî el-Sivasî adı ile görünen yazar, bu kısmı sultan III. Gıyaseddin Keyhusrev’e ithaf etmiştir³⁴.

Kitab-ı Tiryak-ı Calinos: Günümüze biri 1199 tarihinde yazılan ve “Paris Ulusal Kütüphanesi nüshası”, diğeri de tarihsiz olan ve “Viyana Ulusal Kütüphanesi nüshası” olarak tanınan iki örneği ulaşmıştır³⁵. Paris’te Bibliothéque Nationale’de bulunan 1199 tarihli yazma, minyatür olarak Selçuklu üslubunu gösteren eserlerin en iyi örneklerindedir. Bu yazma büyük bir ihtimalle, zengilerden Arslan Nureddin I. (1193-1210) tarafından Musul’da yazdırılmış olmalıdır.

Astroloji Kitabı: Bu döneme ait bir diğer musavver kitaptır. 1271’de Aksaray’da yazılarak Sivashlı Nasreddin tarafından Selçuklu Sultanı III. Gıyaseddin Keyhusrev’e sunulmuştur (Paris, bib. Nat., P.174).

Doğudan alınan motiflerin yanında minyatürlerdeki güçlü konturlar ve hafif gölgelendirme, sanatçısının Bizans minyatürlerini tanıdığı olduğunu göstermektedir.

Fî M’rifet El-Hiyel el-Hendesiyeh (1206/Diyarbakır): XII. yüzyılın ikinci yarısında Artukluların hizmetine giren mühendis El-Cezerî, Diyarbakırlı emir Mahmud b. Muhammed b. Karaaslan’ın isteği üzerine teknik buluşlarını *Fî M’rifet El-Hiyel el-Hendesiyeh* isimli kitapta toplar. Sanatçı, temeli Archimedes (Arşimet) ve sonrası bilginlerin buluşlarına dayanan yapıtlarında, suyun ve diğerlerin hareketiyle çalışan aletleri tanıtır. Aletlerin bütünü ve parçalarının ayrıntılı tasarımlarını renklendirerek çizmiş, içinde otomatik çalışan saatlerin, otomatik hareket eden insan ve hayvanların, fiskiyeli havuzların vb. aletlerden oluşan tasarımlarını yapmıştır (Resim 6)³⁶.

Bu eserin bilinen ilk kopyaları, 1205-06 tarihine aittir. Çizimler Selçuklu üslubu içermektedir (İstanbul Topkapı Müzesi Kitaplığı, Hazine A. 3472, H. 414).

Varka ve Gülşah (1220/Konya): *Varka ve Gülşah* adını taşıyan resimli kitap, Selçuklu döneminin en önemli minyatürlü eseridir. Selçuklu döneminde bu

³⁴ O. Aslanapa, *age.*, 1999, s. 364.

³⁵ G. Nal, *age.*, s. 24.

³⁶ Seyfi Bakır, *age.*, s. 55.

minyatürlerin Hoylu nakka Abdülmümin bin Muhammed tarafından yapıldı 1, 61. sayfada bulunan minyatürden anlaşılmaktadır.

Sanat tarihi kitaplarında, Varka ve Gül ah ressamının, Abdülmümin Hoyi olduğu üzere fikir ittifakı olsa da³⁷, bu kitabın nerede resimlenip hazırlandığı konusunda karışık fikirlere rastlamaktayız. Nurhan Atasoy, Konya'ya yerleşen bir aileden olan Abdülmümin tarafından resimlendiğini savunurken, Suut Kemal Yetkin kitaptaki minyatürlerin, 12. ve 12. yüzyıl Rey veya Ka'an vazo ve kâselerindeki resimlere her bakımdan benzediğini ve bu eserin Büyük Selçuklu dönemine ait olduğunu savunmaktadır: “*Büyük Selçuklulardan kalma minyatürlü tek bir yazma bilinmektedir. Prof. Ahmet Ateş'in bulduğu Varka ve Gül ah...*”³⁸

Sanat tarihçileri de genelde Hoyi'nin bu kitabı, Azerbaycan'da resimlendiğini savunurlar³⁹.

Varka ve Gül ah, Halife Osman (644-656) ve ilk Emevi halifesi Muaviye (661-680) zamanlarında yazılmış olan Arap şairi Urvah bin Hizan al-Udhri'nin talihsiz hayatından esinlenilerek yazılmıştır. Uzun süre unutulmuş olan bu şiir serüveni ile şairi Ayyuki, manzum bir eser meydana getirmiş ve Sultan Gazneli Mahmud'a ithaf etmiştir.

Orta Çağ Fransız edebiyatında *Floire et Blanche-Flore* adıyla bilinen bu şiir hikâyesi, Türkçe olarak Yusuf-i Meddah tarafından 1371 tarihinde, *Varka ve Gül ah* adıyla yeniden yazılmıştır. Sonraları aynı tema, Türk edebiyatında sık sık işlenmiş ve uzun süre en çok okunan bir şiir hikâyesi olarak kalmıştır⁴⁰.

Prof. Ahmet Ateş tarafından keşfedilip tanıtılan Farsça yazılmış *Varka ve Gül ah* mesnevisi, yazısı ve minyatürlerinin üslubuna göre 13. yüzyıl başlarında, Anadolu Selçuklu sanatının ortaya koyduğu eserlerdendir. İçinde 71 minyatür bulunmaktadır⁴¹. Bu kitap 13. yüzyılda pek sevilen yuvarlak bir nesih ile yazılmıştır, içindeki minyatürlerin de aynı yüzyılda yapıldığı kabul olunabilir⁴².

Hayvanları, özellikle savaş sahnelerinde atları, deşerlik açılardan gösteren nakka, bir yandan gözlem gücünü açığa vururken, bir yandan da seri çizgileri birbirine dolayarak kompozisyona bir arabesk görünümünü vermektedir. Öyle ki nakka'nın tek amacının, hareketleri deşerlendirmek olduğu söylenebilir.

³⁷ G. nal, *age.*, s. 52.

³⁸ S. K., Yetkin, *slam Ülkelerinde Sanat*, s. 191.

³⁹ bk. R. Palbaz, *age.*, s. 56.

⁴⁰ S. K., Yetkin, *age.*, s. 191.

⁴¹ O. Aslanapa, *age.*, s. 364.

⁴² S. K., Yetkin, *slam Ülkelerinde Sanat*, Karaca Ofset Basımevi, İstanbul, 1974, s. 191.

ki atının dövü ünün yer aldığı sahnede de zemin arabesklele tamamen doldurulmuş (bk. Resim 7). Zeminin bu biçimde süslenmesini, Büyük Selçuklu dönemi minyatürlerinin çoğunda buluruz. Bu arı süslemelere karşın, ince uzun dikdörtgenler oluşturan kompozisyonlar oldukça yalındır.

Karakteristik Türk Motifleri

Selçuklu döneminde genelde aslı İran, Arap, Hint ve Yunan dillerinde yazılmış olan kaynaklar üzerine resim çalımları yapılmıştır. Kitap resimlerinde, İslam öncesinden gelen eski resim karakterlerine çok sık rastlamaktayız. Ancak de i ik amaçlarla kullanılan çini ve seramikler üzerinde Türk karakterlerinin önemli bir yeri vardır. Örnek olarak bir geyi ve veya da keşisine arkadan saldıran bir grifon veya kaplan yüzlü kanatlı bir yaratık, Hunlar döneminde çok sayıda görülen figürlerdendir. Bu konu, Selçuklu dönemindeki seramikler ve duvar kabartmalarında da defalarca çalılmıştır (bk. Resim 8).

ki başlı kartal, Selçuklu döneminde çalımlan bir di er karakteristik Türk figürüdür (bk. Resim 9). Eski çağlarda Sümerler ve Hititlerde de bu figüre rastlanır. “mdigud” denilen çift başlı kartal figürü ilk kez, MÖ 3000 sonları ve 2000 başlarında, Mezopotamya’da görülmüştür. Sümerler’de, Laga kentinin simgesi çift başlı kartal. Orta Asya Türklerinden Göktürklerde ve daha sonraları Selçuklularda da görülmektedir⁴³.

Kartal, kuşlar arasında, ululuk ve yükseklik timsalidir. Bu yüzden; Türkler; kılıç kabzalarında da, çift başlı kartal figürü kullanmışlardır⁴⁴.

ki başlı kartal’ın Türk mitolojisinde de önemli yeri vardır. Tanrısallaştırılan ki Başlı Kartal sağ kanadı ile güneşi, sol kanadı ile ayı kaplar. Aynı zamanda Tanrı Ülgen’in (Gök Tanrı) sembolüdür.

Türk mitolojisinde yer ile göğün arasındaki çelik kapıyı, kartal tutar. İnsanlara gökyüzü ve yeryüzü yolculuklarında refakat eden varlıklar, kuş eklinindedir⁴⁵.

Ancak bir görüşe göre, İslam’dan sonra bu simgenin anlamı, güç ve iktidarı temsil etmekten İslamî bir anlama geçerek, ahiret ve ölümü temsil etmeye başlamıştır⁴⁶.

⁴³ Ekrem Memi . *Eski Çağda Türkler*, Çizgi Kitapevi, Konya.2002, s.85.

⁴⁴ <http://vista.ir/article/302150>.

⁴⁵ http://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87ift_ba%C5%9F1%C4%B1_kartal.

⁴⁶ F. Fethil-Ferbud, , “Seyr-e Tahavvol-e Nugu -e Perende ve Movcudat-e Esatiri-e Baldar Der Mensucat-e Al-e Buye ve Selcugi”, *Negere* Dergisi, Sonbahar, 12. sayı, Tahran, 1388 , s. 41-51.

Sonuç

Genelde Türk resim sanatının gelişimini şöyle açıklayabiliriz. Resimli kitap sanatı, batı Türkistan'da gelişti, Selçuklu emrinde çalışan Uygur yazıcıları tarafından İran bölgesine sokulmuştur. Bu sanat Batı'da yayılarak Avrupalıların Batı'da yayılması için yardımcı oldu.

Selçuklu dönemi minyatürlerin ilk örnekleri, Horasan'da ortaya çıkmıştır. Onun en bariz örneği musavver kitap olan Semek Ayyar'dır. Ancak Selçuklu resmi, güzel ve ustaca eserleriyle Batı'da büyük gelişmeler kaydetmiştir.

Kitâbü'l-Ha'âyi (Materia Medica), Hintli Beydaba'nın *Kelile ve Dimne*'si ve Harirî'nin *Makamât*'i gibi ünlü eserler orada ortaya çıkmıştır.

Genelde Selçuklu sanatından söz edildiğinde, yeni İran coğrafyasında çalışan eserler düşünülmemektedir. Oysa Selçukluların hüküm sürdüğü bütün bölgelerde, o hâkimiyet ve sanatın doğrudan ilgisine ve etkisine ve sanat, Selçuklu sarayının desteğiyle yeni basamaklara çıkabilmiştir.

Selçuklunun önemli eserlerinden ve başkentlerinden biri olan Konya'da önemli resim çalışmaları ev sahipliği yapmıştır. Bu eserde meydana gelen en önemli eser belki de cazip destanıyla bütün Selçuklu İmparatorluğu'nun en ünlü eseri sayılan, Varka ve Gülşah'tır.

Selçuklu dönemi minyatürleri, genelde konularını İran ve Arap destanlarından ve bilimsel çalışmaları almıştır. Ancak bu dönemin özellikle de duvar resimlerinde çift başlı kartal ve arkadan bir hayvana saldırmakta olan aslan gibi karakteristik ve milli Türk motifleri de göze çarpıcı bir şekilde kendini göstermektedir.

KAYNAKÇA

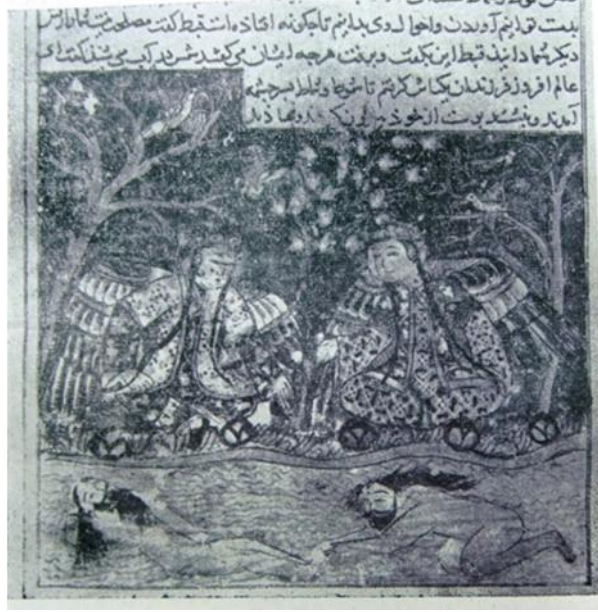
- Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, (5. bs), Remzi Yayınevi, İstanbul, 1999.
- Balkan, Seyfi, *Bağcıoğlu'ndan Cumhuriyet Dönemine Kadar Türklerde Resim*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2009.
- Can, Yılmaz- Gün, Recep, *Türk İslam Sanatları ve Estetiği*. (2. bs.). Kayihan Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Fethil-Ferbud, F., "Seyr-e Tahavvol-e Nuguş-e Perende ve Movcudat-e Esatiri-e Baldar Der Mensucat-e Al-e Buye ve Selcugi", *Negere Dergisi*, Sonbahar, Sayı 12, Tahran, 1388, s. 41-51.
- Hillenbrand, Robert, *İslam Sanatı ve Mimarlığı*, (Çev. Çiğdem Kafescioğlu), Homer Kitabevi, İstanbul, 2005.
- Önal, Güner, *Türk Minyatür Sanatı- Bağcıoğlu'ndan Osmanlıya Kadar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı 63 Ankara.

- pek, M. Selim, “Arap Edebiyatında Fabl Türü”, *Nüsha- arkiyat Ara tırmaları Dergisi*, Sayı 35, 2012/II, s. 79-92.
- Katli- Margarita- Hamby- Loei, *Honar-e Selcugi ve Harezmi*, (Çev. Yaghub Ajend), Movla Yayınevi , Tahran, 1376 .
- Kühnel, Ernest, *History of Miniature Painting and drawing, A Survey of Persian Art*, III, P. 1830.
- Memi , Ekrem, *Eski Ça da Türkler*, Çizgi Kitapevi, Konya, 2002.
- Pakbaz, R., *Nagga i-e ran Az Dirbaz Ta Emruz*, Zerrin ve Simin Yayınevi, Tahran, 1380 .
- Piper, D. (Ed.), *The History of Art: II The Random House Library of Painting and Sculpture Volume 3*. Random Hause- New York.
- Pope, A., *ahkarhaye Honar-e ran*, (Çev. Perviz Natel Hanleri), İmi ve Ferhengi Yayınevi, Tahran, 1384 .
- erifzadeh, S. A., *Tarih-e Negargeri Der ran*, Hovzeye Honeri Yayınevi, Tahran, 1375 .
- Yetkin, S. K., *slam Sanat Tarihi*, Güven Basımevi, Ankara, 1954.
- Yetkin, S. K., *slam Ülkelerinde Sanat*, Karaca Ofset Basımevi, stanbul, 1974.
- Yurdaydın, H. G., “Ba langıcından XIII. Yüzyıl Solarına Kadar Müslüman Minyatürü”, *Yıllık Ara tırmalar Dergisi* II. A. Ü. lahiyat Fakültesi, Türk ve slam Sanatları Tarihi Enstitüsü, s. 181- 192.

nternet Kaynakları:

- <http://www.kulturelbellek.com>
<http://fa.wikipedia.org>
<http://tr.wikipedia.org>
<http://vista.ir/article>

EKLER

Resim 1. em, em at ile perilerin konu masını dinlerken, *Semek Ayyar*'dan bir resim, Horasan, 12. yy.

Resim 2. laç Hazırlanması, *Kitâbü'l-Ha âyi* , Ba dat, 1222 (H. 619).

Resim 3. Atlılar, Ahmed ibn el- Hüseyin ibn el-Ahnaf, Kitab el-Baytara, kâğıt üzerine opak pigmentli boya, Topkapı Sarayı Müzesi, III Ahmed Kitaplığı, 2115, İstanbul.

Resim 4. Andromeda (Zincirli Kız) Galaksisi çizimi, Suvar el Kavakı es Sabita, 984 yılı (Bodleian Library)

Resim 5. Minaî Seramik Tabak Yüzündeki Sava Sahnesi: Büyük Selçuklu dönemi, [Washington Freer Gallery of Art, 43.3].

Resim 6. Elinde ibri i ile insan görünümlü bir tasarım, el-Cezeri, *Kitâb fî Ma'rîfet el-Hiyel el-Hendesiyye*, Nisan 1206 Diyarbakır, Topkapı Sarayı Müzesi III.Ahmet Kitaplı 1, 3472 s.139b.

Resim 7. Gül ah'ın Adenli sava çıyı öldürmesi: *Varka ve Gül ah*, Selçuklu dönemi, Konya, 13. yy., [TSMK, H. 841, y. 23 b].

Resim 8. Bo aya Saldıran Aslan, Selçuklu Dönemi Duvar Kabartması, Diyarbakır , Ulucami.

SELÇUKLU DÖNEMİ RESİM ÇALIŞMALARI

Resim 9: pek kuma üstüne altın simle i lenmi çift ba lı kartal, 13. yy. Konya (Berlin Staatliche Museum).

